

Адабиёт тафтишига бошлагонда ёзма адабиёт ва эл (огзаки) адабиёти каби бир тасниф юритишга тўғри келадир. Лекин ёзма ва эл адабиёти орасини айирмоқ ва буларни жомеъ ва монeъ таъриф килмоқ кийиндир, хатто мумкин эмасдир.

Ёзма адабиётнинг бир хусусияти ёзмалиги, иккинчи, асар эгасининг маълум бўлишидир. Эл адабиётининг хусусиятида шу сифатларнинг бўлмаслиги ва огиздан огизга кўчиб юришидир.

Энди тахлил килайлик:

Биринчи: бир вақтлар ёзма ўларок тасбит этилган бир адабий асар йўқолди дейлик ва сўнгра унинг парчалари огиздан огизга кўчуб юрди ва асар эгасининг оти ҳам унутилди дейлик.

Иккинчи: огиздан огизга кўчуб асрларча юргон достон, маколлар ёзилиб, бир мажмуа холига кетирилди дейлик (кандайки бугун хар ерда килинадир).

Бу икковини кандай килиб ажратиш керак ва кайсисини кайсисига киргизиш керак?

Воқеан, эл адабиётининг энг мумтоз хусусияти асар эгасининг эл экани даъво килинадир. Холбуки, биз текшириб карасак, бу даъво асоссиз бўлуб чиқадир.

Хеч бир достон, макол, топишмоқ, ашула йўкки, йигирма киши ўйлашиб тўқугон бўлсун ёки басталаган бўлсун. Хар бир достон, макол, топишмоқ, ашула асосан бир киши томонидан чиқариладир. Ва сўнгра умумийлашиб кетадир.

Туркистоннинг сўнг шоирларидан Муқимий, Фуркат, Хазиний парчаларидан шундайлари борки, агар аллақайси қаронгу тоқчалардан, қуруб, қорариб кетган баёзлардан қўруб эгаларини билган бўлмасак, уларни эл адабиётидан хеч вақт ажрата олмас эдик.

Бу тасниф шу даражада бўш бўлса ҳам, ишимизни енгиллатиб, бизга ёрдам бератургон бўлгон учун қабул қиламиз ва адабиётни иккига айирамиз: ёзма адабиёт ва эл адабиёти.

Ёзма адабиёт

Туркларнинг ёзув билан танишликлари қўб эскидир. Туркларнинг милoddан бурун қургон буюқ императорликларида юратургон буйруқ, ёрликлар табиий ўларок туркча ёзув билан бўлар эди.

Бу ёзулар тўғрисида холо ҳам илм оламида сарих маълумот йўқдир.

Хитой воқеъномаларида тарихга маълум эски турк жамияти бўлгон «хул»ларнинг ёзувлари борлиги зикр этилса ҳам, унинг кандай ёзув экани номаълумдир. Радлўф бу ёзувнинг Ўрхун ёзуви бўлушини ўйлайдир. Хитой воқеъномалари 545 инчи йил воқеаларини ёзгонда ҳам туркларнинг ёзувлари борлиги ва уни сунги учи билан ёзгонларини айтадилар (Татар адабиёти тарихи, с.27).

Тури Южан уйғурларнинг милoddан икки аср илгари хат билишларини ва бешинчи аср милoddийда порлоқ бир адабиётга молик бўлгонлиқларини сўйлайдир (Миллий татаббулар мажмуаси, ж. 2, сон 4).

Турклар ўз хаёти тарихияларида турли-турли ёзувлар ишлатиб ўтганлар. Хитой таъсири остида бўлгон вақтларида тарихий тошлардан билинадирки, Хитой ёзувини ҳам ишлатганлар. Гул Такин тошининг бир ёғи хитойча ва бир ёғи ўрхунча ёзилгондир.

Бу ўрхун ёзувидан бошқа бир вақтлар моний алифбоси ишлатганлари маълум.

V асри милoddийда Бизанш императорлиги тевақидан хайдалгон настури роҳиблари Сурия алифбосини олиб келганлар ва сўнгра бу ёзув уйғур ёзувига асос ўларок

ишлатилган.

Будда динининг таъсири кучайган чокларда Тибат алифбосини ҳам ишлатганлар. Бу 5-6 турли ёзувдан энг илгари кайсиси ишлатилганини ажратиш кийин.

Хозир энг эскиси ўрхун ёзувлари дейиладир. Бу туркларнинг ўзларига махсус ёзувдир. Турклар хархолда бирдан-бир ёзув ихтиро килатургон ва ишлататургон бир холда бўлмагон бўлсалар керак ва ўрхун ёзувида турли алифболарнинг таъсири борлиги ҳам буни кўрсатадир.

Юкорида айтканимиз каби ўрхун ёзуви билан баробар хитой ёзувида назарда тутилса ва хитойларнинг эски маданиятли халк эканликлари ва бунинг устига Хитой таъсирининг жуда ортик экани ўйланса, туркларнинг хархолда ўз махсус ёзувлари бўлмагон вақтларда хитой алифбосини ишлатканларини ўйлашга йўл берилган бўлур. Хархолда - кандай бўлса ҳам — туркларнинг кўб эски замондан бери ёзув билган бўлишлари аниқдир.

Ўрхун битиктошларининг тил ва услуби оддий сўзга ўхшамасдан, хатто баъзи ерларида мукаффо иборалар ва мавзун фард ва китъалари борлиги унинг ишланган адабий тил билан ёзилгонини кўрсатадир.

Туркларнинг шомон динида бўлгон вақтларида ҳам ёзилгон дуономалари бўлгонидек, моний динида бўлгон чокларида «Хуос туонифат» унвонли ибодатхоналарда ўкулатургон тавба дуолари бўлгон.

Бу дуо ёзилгон бир нусха тарихи маълум бўлгон «Тунг» даври Чин китобларининг коғозларига ўхшагонидан шу даврда ёзилгон дейиладир. Бу нарса моний алифбоси ила ёзилгондир. Бунинг уйгур харфи ила ёзилгонини Радлўф топиб бостиргондир (Петербург Академи мажмуаси, 1909 - Августус, Турк юрди, йил 1, сон 3).

Тури Южан ўз мақоласида (Татаббулар мажмуаси, жилд 2, сон 4) «7-нчидан 14-нчи асргача чўзулган бир замонни турк тили асарларининг энг эски даври атаб, энг биринчи турк асари ўларок «Кудотку билиг»ни (462 хижрий), иккинчи ўларок «Юсуф-Зулайхо»ни (630 хижрий), учинчи ўларок Рабгузийнинг «Кисас ул-анбиё»сини (710 хижрий) санайдир.

Бу даврга бўлушда битиктошларининг ва моний дуо ёзмасининг кирмаганини бир китоб шаклида бўлмогонидан ва «Девони хикмат»нинг эса эски ёзма нусхасининг йўклиги эхтимолидан ўйламок мумкиндир.

Локин бу даврнинг асарларига кўшмок мумкин бўлгон - «Китоби Кўркут» (5-6 асри хижрий). «Хибат-ул-хакойик» (6—7 асри хижрий) ва «Девони луготи турк» каби асарларнида санасак эски турк ёзма адабиёти жадвалини кўрсатган бўлурмиз.

Булардан бошка (754 да) Хоразмий отли бир шоир томонидан чигатойча ўларок Сарой шаҳрида ёзилгон «Мухаббатнома» (милодий 14-нчи асрда Кутб тахаллусли бир шоирнинг «Хусрав — Ширин» манзумаси ва 777-нчи хижрийда Хисом Котибнинг бош хикояси) ва 800-да ёзилгон - уйгурча асли у ёнда бўлгон - «Тузукоти Темур», 846-да ёзилгон «Меърожнома» ва 863да ёзилгон «Бахтиёрнома» турк эски адабиёти асарларига киратургон ва сикалардандир.

Мана бу кўрсатилган асарлар турк адабиётининг то милод бошидан бери ёзма асарларга эга бўлгонини ва табиий ўларок бундай асарларнинг ёлғиз бизга маълум бўлгонлари билан колмагонини ўйлашга ҳақ берадир.

Бу асарлар, умуман, турк тили билан ёзилгондирлар. Локин асарларига ва даврларига қараб турли-турли аталгонлар.

Турк тили бир вақтлар мўгул тили деб ҳам юритилган (Хисом Котибнинг Султон одли

машхур кесикбош хикоясининг мўғулчадан, яъни чигатойчадан туркчая, яъни усмонличая чевирмаси), сўнгра уйгур тили, хокония туркчаси ёки кашгар тили, ўғуз лахжаси, чигатой тили, усмонлича, озорича каби чўк отлар тақилгон. Асосан, чигатойча уйгурчанинг муайян адабий ҳолга кирган бир бошқа шаклидир.

Факат уйгур ҳарфи билан ёзилғони учун кўб чигатой тили хавзасига киратургон асарларни ажратишлар бўлгон. Ўрхун ҳарфи билан ёзилгон асарларнинг тили уйгурчадан фарқсиз бўлса ҳам, айри фараз қилингон. Холбуки, Ўрхунда уйгур ёзувининг қайсиси илғари бошлангонлигини айришни қийин ҳолга қўятургон эски асарлар қўлга киргандир ва бу икки ёзувнинг кўб вақтлар бирга юрутулғони маълумдир. Асли «Настурий роҳиблари» томонидан келтурулгон уйгур ҳарфининг 8-нчи асрдан илғари мавжуд бўлиши мумкин бўлғони муҳокамасига таянибгина «Ўрхун ёзуви» эски дейиладир. Бунинг устига уйгур алифбоси тузулушига ҳам сомиё, ҳам орий, ҳам хитой ҳарфларининг таъсири борлиги қўз олдиға келтирилса, бу шубҳанинг яна ортиш эҳтимоли бордир.

Нима бўлса бўлсун, қандай ҳарф билан ёзилгон бўлмасун юқоридаги асарлар турк ёзма адабиёти тақомули тарихи тўғрисида муайян бир фикр бера олатургон даражада қийматдордирлар.

Эл адабиёти

Қўчма халқларда эл адабиёти бой бўладир.

Туркларнинг (типичный) ҳаётлари қўчмалик бўлғонидан бой бир эл адабиётига моликдирлар.

Бу адабиётнинг бойлиги тўғрисида бизға энг кўб маълумот бератургон китоб «Девони луготи турк»дир. Бунда эски турк достонларидан энг гўзал парчалар бордир. Хатто шундай чиройлик жойлари борки, ёзма адабиётни уелтиришғача борадир.

Эл адабиётининг эскидан ёзилгонлари орасида 211 нчи хижрийда форсчадан арабчаға таржима этилгон «Ўғузнама» аталгон миллий достон борким, асосан туркчадан ўзгартирилгандир. Бу достоннинг муҳим бир қисми бўлгон «Дада Қўрқут» ёки «Китоби Қўрқут» каби Сайид Баттол Ғози достонида эл адабиётидандир. Бу «Ўғузнама»нинг исломиётдан бурун тасбит этилганликиға ҳукм этиш мумкиндир. Чунки 211 хижрийда форсчадан арабчаға таржима қилингон бу достоннинг форсчаға таржима қилинғони билан арабчаланиши орасида ҳарҳолда анчагина вақт ўтуш эҳтимоли бўлғони каби форсча таржимаси ҳам учунда аввалан туркча ўларок ёзилгон (тасбит этилган) бўлиши лозимдир (Эллик мутасаввуфлар ...).

Булардан бошқа эл адабиётига оид яна бир қанча ёзилгон ва ёзилмагон асарлар майдондадир.

«Навоийгача турк адабиёти» мақоласи «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1926 йил 1-сонида